

З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ І ПИСЕМНОСТІ

Наталія Мех

СЛОВА-ПОНЯТТЯ ЗАКОН ТА БЛАГОДАТЬ У ТВОРІ МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА «СЛОВО О ЗАКОНІ І БЛАГОДАТІ»

За першим митрополитом-русином історія зберегла авторство кількох повчань: «Сповідь віри», «Послання братові-столпникамі», «Слово про закон і благодать». Усі ці твори були звернені до освічених слухачів. Найпомітнішим із них дослідники вважають «Слово про закон і благодать» — найдавніший зразок урочистої проповіді, що з'явилося між 1037 і 1050 роками, або ще достеменніше — у 1049 році з приводу завершення оборонних споруд у Києві. Ця проповідь Іларіона пов'язана з його обранням митрополитом святої Софії.

М. Грушевський відзначав, що «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона «найблискучіший ораторський твір, чудова, бездоганна академічна промова. Кожний же ораторський твір складається з двох елементів: внутрішньої сили слова, яке виявляє природну міру ораторської здібності..., зверхньої форми і оброблення, яке досягається більшою чи меншою знайомістю з ораторською штукою...»

«Слово», або «повість», як його зве сам автор, зложена з ряду циклів, кожний з яких має свій вступ і закінчення та творить окрему риторичну цілість, а ідея «Слова» розвивається при тім строго логічно, переходячи з циклу до циклу, які становлять, таким чином, не механічно пов'язані образки, а органічно сполучені переходи в ступенуванні загальної ідеї» (див.

Грушевський М. Історія української літератури. — Т. 2. — К., 1993. — С. 63, 64).

Простежуючи особливості стилю митрополита Іларіона, звернемо увагу на абстрактні образи у тексті проповіді: *закон, благодать, істина, віра* та ін.

За словами Д. С. Лихачова, у всій середньовічній церковній літературі існує прагнення до абстрагування, відмежування від побутового мовлення. Вважалося, що мова «високої» церковної літератури повинна бути «священною», доступною не всім. Абстрагування підтримувалось аналогіями із священного писання, що створювало враження загального, вічного (Лихачёв Д. С. Поэтика древнерусской литературы. — Л., 1973., С. 123-126). Цим пояснюється велика кількість цитат у таких пам'ятках.

Давньоруський оратор уже в заголовку розмежує два поняття *закон* і *благодать* (Митрополит Іларіон. Слово о законі і благодаті / Київський митрополит Іларіон. — К., 2003. — далі Слово), пор.: *Слово про закон, через Мойсея даний, та про благодать і істину, що постала через Ісуса Христа. І як закон відійшов — благодать же й істина всю землю сповнила* (Слово, 11).

У символічних, біблійних образах у проповіді зіставляються два Заповіти — Старий і Новий. Перший — це закон, за яким люди жили до пришествя Христа; а другий — це благодать, яка для всіх країн однакова й покладена в основу віри Христа: *Закон бо стало — попередник благодаті й істини. Істина ж і благодать — слуги майбутньому вікові, життю нетлінному. І отак, як закон привів до іншого закону, до благодатного хрещення, так хрещення передумовлює синів своїх у вічне життя* (С. 12); *Так і постало: закон бо перше був, і піднісся в малому й одійшов. Віра ж християнська, опісля з'явившись, більшою від першої постала. І розповсюдилася між багатьма народами. І Христова благодать всю землю наповнила*» (Слово, 16).

У тексті пам'ятки фіксуємо метафори, порівняння, що характеризують слова-поняття *закон* і *благодать*, пор.:

закон — спершу тінь, рабиня Агар, світло місяця, нічний холод, старі міхи, застарілі в іудействі, пересохле озеро;

благодать — потім істина, вільна Сара, сонячне сяйво, сонячна теплота, вино нового вчення благодатного, розлите євангельське джерело.

Це характерні для давньої літератури зіставлення-антитези, в яких образи, явища не тільки зіставляються, а й протиставляються.

У тексті проповіді виокремлюємо паралелі між *Агаррю*, що уособлює закон, та *Сарою*, що уособлює благодать, пор.: *Що лишень устиг закон, що лишень — благодать. Спершу — скінія. Та, а по ній — істина. Образами ж закону й благодаті є Агар та Сара. Сперше — підневільна, перш за тої. Після того — вільна* (Слово, 13).

Концепти *закон* та *благодать* — складні синергетичні поняття. Щоб здійснити детальний аналіз цих понять, з'ясувати їх семантичну глибину, нам потрібно звернутися до академічного 11-ти томного «Словника української мови», пор.:

ЗАКОН. 1. Встановлене найвищим органом державної влади загальнообов'язкове правило, яке має найвищу юридичну силу. *Аж ось лихий царя несе 3 законами, з мечем, з катами, 3 князями, темними рабами* (Т. Шевченко); *Улас зблід, голос його тремтів і ламався: — Ви порушуєте закон і конституцію* (Г. Тютюнник); Те, що сприймається як незаперечне розпорядження, веління, обов'язкове для неухильного виконання: *Йосипенко усіма верховодить, що сказав прикажчик — слово його закон* (П. Мирний).

2. Загальноприйняте, усталене правило співжиття, норма поведінки. *Один за всіх, — за одного усі! Такий закон і дружби і любові* (В. Сосюра).

3. Основні правила в якій-небудь ділянці людської діяльності, що впливають із самої суті справи. *Питання це — режисер і автор — стояло дуже гостро. Але до згоди тоді ще не прийшли. Власне, не до згоди, а до розуміння законів кінематографії* (Ю. Яновський).

4. Об'єктивно існуючий, постійний і необхідний взаємозв'язок між предметами, явищами або процесами, що впливає з їх внутрішньої природи, сутності; закономірність: *Читав Гриць книжки. Говорили ті книжки про право кожного й про волю те право добувати; судили про звіра і чоловіка; про світ і його закони довічні* (П. Мирний); — *Тепер.. наука так швидко пішла вперед і довела закони, на яких тримається всесвіт* (Г.

Тютюнник); Основне положення якої-небудь науки, що відбиває причинно-наслідковий зв'язок між явищами, характеризує перебіг певних процесів у природі або суспільстві. *Відкриття періодичного закону і створення періодичної класифікації є найвидатнішим відкриттям у галузі хімічних наук* (З наук.-попул. літ.); *Що-небудь неминуче, незаперечне, що є виявом певної закономірності. — Ось, зверніть увагу — персик. Скільки років б'юсь, сотні сіянців щороку й жодного морозостійкого гібрида. Розціплюється чи на мигдаль, чи на персик. Ваш професор зараз скаже, що не розціплюватися вони не можуть. — Не можуть, Іване Володимировичу, — це закон, — сказав Карташов* (О. Довженко).

5. Сукупність догм (основних положень) якої-небудь релігії, віровчення. *Були там [у пеклі] чесні пустомолки, Що знали весь святий закон* (І. Котляревський).

Закон Божий — у дореволюційній школі — спеціальна дисципліна, що вивчала основи православного віровчення. — *Тепер треба людей грамотних, а в мене тільки й науки що в шкільному курникові сидів за незнання закону божого* (Г. Тютюнник) (СУМ, III, 154-155).

БЛАГОДАТЬ і, ж. 1. ц.-с. У релігійному уявленні — щедроти, дари, ласка невідомих, таємничих сил. *Сон, кажуть, божжа благодать, — ні, часом кара божжа!* (Леся Українка); *Не слід би закладати руки та ждати з неба благодаті* (І. Франко).

2. Усяке багатство, добро, достаток; джерела багатств, добра, достатків. *Без сліду ідять панські сахарні нашу благодать, наші «зелені діброви», наші темні луги* (І. Нечуй-Левицький); *Спокій, щастя. [Джонатан:] А відколи я сам себе відрікся, я мир і благодать у серці чую* (Леся Українка); * *Образно. Прогуло Прокляте лихо, та й заснуло. На хутір знову благодать З-за гаю темного вернулась До діда в хату спочивать* (Т. Шевченко); *у знач. присудк., розм. Дуже гарно, спокійно. По нічнім дощику порох ледве знімався над шляхом, свіжість така округи, і широта, й благодать, що не надихаєшся* (Марко Вовчок); — *Підліз під хату — тихо... Вліз в хату — благодать!* (І. Франко) (СУМ, I, 192).

Відзначимо, що сучасний загальномовний словник не фіксує слововживання понять *закон* і *благодать* з такою семантикою,

яка представлена у творі митрополита Іларіона. Слововживання у давньоруського оратора названих слів-понять має іншу семантику, яка характерна для сакральної картини світу. Якби до джерельної бази тлумачних словників були залучені історичні пам'ятки, і, зокрема, «Слово о законі і благодаті», це сприяло б глибшому розумінню та детальнішому осмисленню складних абстрактних понять.

На думку О. Сліпушко, митрополит Іларіон «вибудував власну градацію розуміння історичного перебігу: Закон — нижчий ступінь розвитку людства, втіленням якого є Старий Заповіт. Це — рабство, уособлене в рабині Агарі. Благодать — Новий Закон, символ якого — вільна Сара. Прилучившись до Благодаті, тобто до світла, народи стають рівноправними. Старий Заповіт прочитується Іларіоном на двох рівнях — як хронологія, історичний опис подій, і символічному — як передісторія Нового Заповіту» (Сліпушко О. Софія Київська. Українська література Середньовіччя: доба Київської Русі (X-XIII століття). — К., 2002. — С. 399; 224).

Показовою є паралель між *законом* та *місяцем*, з одного боку, та *благодаттю* й *сонцем* — з другого, пор.: *Відходить бо світло місяця, коли засяє сонце. Отак і закон — коли з'являється благодать. І в сонячному теплі, що зігріває землю, прохолода нічна гине. І вже не загороджуватиметься в законі людство, але в благодаті на просторі ходитиме* (Слово, 15).

Паралель між християнством — вченням Христа (*благодаттю*), та іудейством, запровадженим Мойсеєм (*законом*), фіксуємо у наступних контекстах: *І Мойсей же зніс із Синайської гори закон, а не благодать; скинію, а не істину* (Слово, 14); *Юдеї при свічці законній робили своє виправдання у Бога. Християни ж — при благодатному сонці своє спасіння вибудовують. І коли юдейство скинією та законом виправдовувалося, християни ж істиною та благодаттю не виправдовуються, але — спасаються* (Слово, 15-16).

Перша частина Іларіонової проповіді має переважно теологічний характер та спрямована на інтерпретацію Святого Письма. Завершується вона протиставленням християнського та іудейського віровчень, пор.: *І закону озеро пересохло. А євангельське джерело сповнилося водою і всю землю покрило. І*

до нас пролилося. Ось бо уже й ми з усіма християнами слави-мо святу Тройцю (Слово, 26).

У наступній частині твору митрополит підносить постать Володимира, хрестителя Русі, ставлячи його поруч з апостолами, пор.: *Славить же славними голосами римська країна Петра і Павла. Через них же вони увірували в Ісуса Христа, Сина Божого. .. Прославимо ж і ми малими похвалами того, що створив велике й дивне, нашого вчителя й наставника, великого князя нашої землі Володимира* (Слово, 29).

Вживання пишномовних звертань до Володимира, заклики осягти результати його діянь, серед яких найголовніше — «як християнство росте», все це посилює емоційний вплив на тих, до кого звертається митрополит. Володимир, на думку Іларіона, «рівноумний» і «рівнохристолюбивий», він — людина з «розумом у серці»: *І засяяв розум у серці його, щоб зрозумів він суету ідолської омани та відшукав єдиного Бога, котрий створив усю істоту — видиму й невидиму. Більше того, він завжди чув про благовірну землю грецьку, Христолюбиву ж і благотворну, сильну вірою, про те, як єдиного Бога в триєдності шанують і кланяються, які там проявляються сили і чудеса* (Слово, 30).

У третій, кінцевій, частині цієї проповіді митрополит благає Бога зберегти мир на землі, а також возвеличує сина Володимира — Георгія (князя Ярослава Мудрого), який постає як гідний продовжувач справи батька.

Афористичними є вислови митрополита Іларіона про переваги *благодаті* перед законом, пор.: *Християнство ж спасіння благе і щедре, бо шириться на всі краї землі.*

Закон бо раніше був, а вознісся невисоко і одійшов.

Віра ж християнська, пізніше з'явившись, більшою од ранішої стала і розійшлася між множеством народів.

І Христова благодать усю землю обняла і, як вода морська, покрила її.

А по всій землі роса, а по всій землі віра розпростерлася, дощ благодатний обросився, купіль одродження синів своїх в нетління огорнула.

Озеро ж закону пересохло, а євангельське джерело, наводнившись і всю землю покривши, аж до нас розлилося.

У пустинній бо й пересохлій землі нашій, висушеній ідольським жаром, зненацька забило джерело євангельське, напуваючи всю землю нашу.

У «Слові про закон і благодать» митрополита Іларіона розглядається головне питання середньовічної церковної історії — співвідношення між Старим та Новим Заповітами, яке експлікується у проповіді співвідношенням понять *закон* та *благодать*. Твір насичений антитезами та паралелізмами, абстрактними поняттями. Автор часто посилається на Святе Письмо та використовує біблійну символіку. Все тут — образ і думка, деталь і метафора, звертання й повчання — підсилюють смисловий акцент на величі й могутності рідного краю.